

УДК 34.046

РОЗВИТОК РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА ЧАСІВ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (1648–1765 РР.)

Олександр КЛИМЧУК,

аспірант кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню розвитку розшукової діяльності на території Української держави за часів Козацької доби. Здійснено аналіз проведення розшуку в Запорізькій Січі, щоб скористатися ним в умовах будівництва незалежної, правової, демократичної Української держави сьогодні. Розглянуто деякі аспекти здійснення розшукової, розвідувальної та таємної діяльності. Досліджено особливості здійснення розшуку злочинця потерпілим та особливості його діяльності. Велике значення відведено законодавчій базі здійснюваного дослідження. Звернено увагу, що процес відокремлення правоохоронних органів у спеціальні структури державного механізму ще здійснювався, а також за часів Козацької доби відіграв вагомий роль у формуванні національних ідеалів і правосвідомості українського суспільства.

Ключові слова: Запорізька Січ, звичаєве право, злочинець, козацтво, козацьке право, потерпілий, розшук, розшукова діяльність.

DEVELOPMENT OF SEARCH ACTIVITIES DURING THE TIME OF THE COSAS AGE (1648–1765)

Oleksandr KLYMCHUK,

Postgraduate Student at the Department of Constitutional Law and Theoretical and Legal Disciplines
of the Institute of Law and Public Relations
of the Open International University for Human Development “Ukraine”

SUMMARY

The article is devoted to the investigation of the development of search activity on the territory of the Ukrainian state during the Cossack era. An analysis of the search in Zaporizhzhya Sich was carried out in order to use it in the conditions of building an independent, legal, democratic Ukrainian state today. Some aspects of the search, intelligence and covert activities are considered. The peculiarities of the search of the criminal by the victim and the peculiarities of his activity are investigated. Great importance is given to the legislative base of the conducted research. It is noted that the process of separation of law enforcement agencies into special structures of the state mechanism was still underway. Also, during the Cossack era, he played a significant role in shaping national ideals and justice of Ukrainian society.

Key words: Zaporizhzhya Sich, common law, criminal, Cossacks, Cossack law, victim, search, search activity.

Постановка проблеми. Гетьманщина виникла у відповідь на жорстку діяльність іноземних органів влади, як вияв активної боротьби за свободу проти нещадної експлуатації населення. А осілість таких людей на одній території зумовили визвольні процеси українського народу та необхідність впровадження нових принципів побудови козацької держави.

Аналіз історичних документів свідчить про негласну боротьбу козаків проти наступу завойовників української державності, її автономні права, втручання у внутрішні справи, а також специфіку тактики запорожців, їхні бойові порядки, принципи та характер організації розвідувальної роботи та сторожової служби (розшукової, наглядової та контрольної функції оперативно-розшукової діяльності).

Оперативно-розшукова діяльність козацької доби ґрунтувалася на загальнолюдських цінностях, правосвідомості козаків у необхідності такої роботи, які давали можливість швидше одержати необхідну інформацію, щоб застосувати найефективніші способи боротьби з ворогом. Ці та інші методи нині тільки впроваджуються в діяльність оперативних підрозділів органів внутрішніх справ. Це зумовлено розвитком демократичних процесів в Україні та встановленням найбільш вдалих механізмів здійснення розшукової діяльності.

Цікавою в цьому аспекті є козацька доба, яка дала унікальний досвід здійснення такого роду діяльності на засадах загальнолюдських цінностей. У цей історичний період було розроблено численні організаційно-тактичні методи її ведення, низка яких заслуговує на детальне вивчення і може бути впроваджена під час відповідного коригування в діяльність сучасних оперативно-розшукових підрозділів.

Стан дослідження. Дослідженню питань законодавчого врегулювання організації негласної роботи й оперативно-розшукової діяльності в Україні присвячено праці вітчизняних учених: О.М. Бандурка, В.І. Василичука, В.О. Глушкова, М.Л. Грібова, Е.О. Дідоренка, О.Ф. Долженкова, В.П. Євтушка, А.М. Кислого, О.І. Козаченка, Я.Ю. Кондратьєва, Д.Й. Никифорчука, М.А. Погорецького, О.В. Пояркова, В.С. Сідака, І.В. Сервецького, Д.Б. Сергєєвої, М.В. Стацака, С.С. Чернявського, М.Є. Шумила та інших.

Водночас залишаються ще не досить дослідженими питання щодо розшукової діяльності за часів Козацької доби. Саме спроба висвітлити окремі аспекти цих питань зроблена у роботі.

Новизна дослідження полягає в тому, що дослідження дає підстави виокремити історичні етапи зародження, становлення та розвитку законодавчого врегулювання

розшукової діяльності за часів козацької доби з метою виділити особливості еволюції досліджуваного питання.

Виклад основного матеріалу. Нова державність характеризувалася формальною рівністю козацтва, спільним волевиявленням, виборністю вищого керівництва. Під час обрання старшини, визначення винуватості особи, тяжкості покарання і так далі запорожці керувалися неписаними законами на основі усних звичаїв, словесного права та здорового глузду. Деяка частина українських козаків використовували польсько-литовські статuti та магдебурзьке право, а інші ж вважали їх такими, що не відповідали духові українського народу.

Ця ситуація виникла внаслідок постійних походів і битв низового Запорізького війська, що не давало змоги січовикам приділяти увагу влаштуванню внутрішніх порядків власного життя. Зрештою, писаних законів козацька маса намагалася просто уникати, побоюючись заплутатися в лабіринтах статей, пунктів, параграфів.

Запорозька Січ як суспільний орган мала свою широкую автономію. Однією з ознак цієї автономії було визнання литовськими князями, а потім – польськими королями, існування звичаїв як на українських землях, так і на Запорожжі. Наприклад, Статут Великого князівства Литовського 1529 р. зобов'язував усі суди вирішувати справи «подле давнього обычая, одно судити мають с тем писаним правом». А у разі відсутності законодавчої норми – керуватися «подсумленьем... водлуг стародавнього обычая [1, с. 195]. Таке ж значення звичаєвого права підтверджував і Статут 1588 р. [1, с. 118].

Запорозька Січ, перебуваючи у ворожому оточенні Речі Посполитої, Кримського ханства та Московського царства – Росії, могла вижити тільки у разі усунення причин, які б загрожували єднанню козацького суспільства. Відповідно до зазначених вимог вироблені правові норми спрямовувалися на встановлення взаємовигідного компромісу між різними представниками козацького товариства, соціальної рівності, широкого демократизму у вирішенні загальних справ, суворій дисципліні і єдиноначальства в походах.

Характерними рисами козацького звичаєвого права були такі: корпоративність, переважання публічного права, усна форма вираження, відсутність поділу на галузі, консерватизм, обрядовість, досить суворі (переважно тілесні) покарання, широке застосування смертної кари тощо.

Цілком очевидно, що основою формування козацького права стало звичаєве право, пристосоване до умов життя січового лицарства. Оскільки запорожці були насамперед воїнами, то норми військового права проявлялися у формі звичаїв (проведення козацької ради, прийняття до товариства нових осіб, організація військових походів) [2].

Згодом ситуація змінилася та писемність поширилася і на Січі. У січовій канцелярії була сформована розвинена система правління уряду Запорозької Січі. Володіючи всією повнотою інформації щодо різноманітних явищ і подій, які відбувалися на запорожських землях, кіш мав можливість певною мірою коригувати і спрямовувати процеси розвитку держави: проводити заходи оперативно-розшукової профілактики злочинів, вести таємні обліки (на кожного козака заводилися атестати та велися курінні списки, де містилися біографічні відомості: дані про походження, вступ до товариства Війська Запорозького, приписка до певного куреня, участь у походах, обов'язки, місця перебування, сімейний стан, участь у дипломатичній службі тощо).

Характерною рисою козацького суспільства була наявність особистої волі постояти за ідеали свого товариства. Запорозька Січ поблажливо ставилася до національності та минулого особи, що записувалася в козаки.

Кілька архівних справ мають назву «Секрети Коша Запорозького». Це таємне листування козаків із гетьманом Кирилом Розумовським, колегією закордонних справ, Київською губернською канцелярією з приводу збору таємних відомостей про сусідні держави, насамперед втручання в справи інших держав, про їхнє внутрішнє становище і зовнішню політику, зокрема войовничо-агресивні плани султанської Туреччини, Кримського ханства та ногайських орд, про зосередження військових сил ворога тощо [3, с. 26].

Розшуково-розвідницька діяльність приносила оперативну інформацію та була дуже важливою в тогочасних умовах. Тому для здійснення такого роду діяльності добивалися найпридатніші до цієї роботи козаки, їм підбирали легенди, які унеможлилювали їх викриття. Зв'язок із такими особами здійснювався за особливим дорученням самого гетьмана або старшини, який вів таємну роботу. Історики засвідчують, що є цілі серії звітів, які називалися «довідними доношеннями» від козаків, що були впроваджені у стан ворога.

Поряд із цим набуло поширення і розвідувальне опитування – так звані «расспросные речи невольников». Через Січ проходили багато українців, білорусів, росіян, які втекли з татарської неволі і також були надійним джерелом інформації. Щодо тих осіб, що добровільно розповідали про все, що їм було відомо, застосовувалося так зване гласне розвідувальне опитування, а щодо тих, хто викликав певний сумнів, застосовували зашифроване опитування. Таких осіб поселяли в спеціальні місця для втікачів. Там їх годували, лікували, а потім підселяли до них своїх козаків, які й вивідували необхідну інформацію. Так козаки успішно перевіряли підозрюваних осіб, причому не тільки в місцях відбування покарання, але й поза ними [4].

На основі вищезазначеного слід сказати, що негласна оперативно-розшукова робота в Січі була налагоджена на досить високому рівні, а її існування та механізми реалізації були зумовлені вимогами політичної ситуації. Почали використовувати різноманітні методи та способи таємного розшуку, проникнення в стан ворога, опитування, використання інформації, здобутої агентурним шляхом, тощо. Також зазначені механізми почали використовувати під час розшуку правопорушників, особливо коли злочин стосувався державних справ.

Як стверджує О.М. Апанович, основою оперативно-розшукової діяльності в часи козацтва було звичаєве (козацьке) право, гетьманські універсали, литовські статuti, Магдебурзьке право та інші джерела [4]. У цей період набуто унікального досвіду побудови держави на демократичних принципах [3].

Ю.С. Шемшученко прийшов до переконливого висновку, що в Запорозькій Січі склалася своя правова система, основою якої було козацьке право, на характер, зміст і форму якого вирішальний вплив мали умови існування козацького суспільства. Козацьке право – сукупність звичаєвих норм, що регулювали публічні та приватні відносини в козацькому середовищі. Воно існувало здебільшого в неписаному вигляді та застосовувалося у Запорозькій Січі, Лівобережній і Правобережній Україні. Козацтво відстоювало звичаєве козацьке право, побоюючись, що писане право зможе обмежити козацькі вольності [6, с. 142].

На Запорозькій Січі було запроваджено полковий устрій, відповідно до якого правоохоронна діяльність здійснювалася отаманами і гетьманами [7, с. 17–19]. Слушно у своїй праці зауважила Н.П. Сиза про те, що за часів Козаччини правоохоронна функція реалізувалася у кримінально-процесуальному провадженні, де джерелами

доказів були такі: пояснення сторін, показання свідка, призначення «оскарженого», присяга, допити на муках, документи, речові докази [8, с. 84].

Отже, такі різновиди правоохоронної діяльності, як розшукова та розвідувальна діяльності, досудове розслідування, охорона громадського порядку, здійснювалися уповноваженими органами державної влади.

Окрім козацьких правових звичаїв, важливими джерелами козацького права слугували Зборівські статті 1649 р., Білоцерківські статті 1651 р., привілейовані грамоти польського короля Яна Казимира 1649 р. та 1950 р., прийняті на основі Зборівської угоди, які підтверджували права і привілеї козацтва та міщанства, урівнювали в правах православну церкву з уніатською [9, с. 217]. Джерелами козацького права були постанови загальновійськової (генеральної) ради.

За козацькими звичаями існували такі злочини: злочини проти життя, найтяжчим уважалось вбивство (обвинуваченого закопували в землю разом із його жертвою); проти здоров'я. Вони всі полягали в завданні тілесних ушкоджень. Наприклад, за заподіяння тілесних ушкоджень у п'яному стані та із застосуванням зброї обвинувачений карався переламуванням ніг, рук. За дезертирство, програвши бою, ухилення від посади, на яку козака обрало товариство, пияцтво під час походу каралось на смерть; а також проти майна та статеві злочини.

Як відомо, про козацьку чесність ходили легенди: будь-яка річ, залишена в Запорозькій Січі, залишалась незайманою на тому ж місці, де власник її міг забрати будь-коли, навіть через рік. Наживатися коштом товариства вважалось запорожцями ганебною вадою, що каралась як злочин. Крадіжка в товариша вважалась найтяжчим злочином після смертовбивства свого ж [10, с. 23].

У справах про злочини провадилось досудове слідство, що покладалося, як правило, на осавулів або одного з уповноважених на це суддів. Доказами у справі виступали свідки, предмети, пояснення обвинуваченого. До процесуальних способів збирання доказів належали такі слідчі дії, як огляд місця події, допити потерпілих, обвинувачених. Такі процесуальні дії закріплювалися протоколом і передавалися до суду.

Досудове слідство мало також риси і слідчо-розшукової діяльності. Процес розпочинався як за ініціативою заявника, так і за ініціативою козацької старшини. У разі відмови обвинуваченого давати пояснення він піддавався тортурам і попередньому ув'язненню у в'язниці (пушкарні).

Найвищим судовим органом у Гетьманщині був Генеральний військовий суд. Більшість справ у Гетьманщині склалися у формі обвинувально-змагального або слідчо-розшукового (інквізиційного) процесу. Цивільні справи розглядалися переважно в обвинувально-змагальному порядку, а кримінальні – в інквізиційному.

Попереднє слідство проводилося самим позивачем або потерпілим, як і в попередні історичні епохи. Кримінальні справи, що торкалися інтересів держави, розслідувалися судовими органами. Справа порушувалась зацікавленими особами безпосередньо в сотенному, міському або полковому суді. Потерпілий повідомляв про правопорушення найближчому органу влади, а згодом – суду. Після цього інформація про злочин реєструвалася в спеціальній книзі. Про скоєння злочину та заподіяну шкоду повідомлялося публічно, для цього дзвоном скликалися всі мешканці. Потім потерпілий шляхом опитування збирав відповідну інформацію та організовував «погоню», тобто переслідування підозрюваної особи, якщо така була відома.

Зазначені слідчі дії отримали назву «шлакування». У найзначніших кримінальних справах, наприклад, про

фальшивомонетництво, погоню могли організувати місцеві посадові особи та козаки. Право давало змогу потерпілому захопити правопорушника «на гарячому» і доставити його до суду, який застосовував до нього запобіжні заходи у виді взяття під варту та арешту майна.

Опитування проводилося там, де було скоєно злочин, а також у людних місцях, зокрема на ярмарках, базарах. У разі крадіжки речей, якщо потрібно було провести розшук і обшук, санкцію на це давали, наприклад, сільські або городові отамани. Потерпілий разом із понятимі проводив «трус села», тобто обшук. За вказівкою сільського отамана цю процедуру могли провести й сільські старшини – осавул і десятник. Для розслідування справи на місцях суд посилав спеціально уповноважених ним осіб, які спільно з місцевими органами проводили слідство. Розслідування справ про злочини полковників або генеральних старшин належало виключно до компетенції осіб, які також належали до полкової старшини та генеральної старшини. У деяких випадках вони проводили таке слідство спільно з посадовими особами. Розшукавши злочинця і, виявивши докази його вини, його ув'язнювали і доставляли до судового органу.

На думку П.П. Захарченка [11, с. 131], до козацьких судів на Запорозжжі належали:

- суд кошового отамана був судом першої інстанції; другою інстанцією виступала Військова рада. Вони розглядали справи про тяжкі злочини; паланковий суд або суд паланкового полковника, що вважався судом першої інстанції. Суд очолював полковник. Другою інстанцією був суд курінного отамана, який був апеляційною інстанцією і розглядав справи, що стосувалися лише свого куреня;

- суд військового (генерального) судді був у Запорозькій Січі судом першої інстанції з тяжких кримінальних справ. Його рішення оскаржувалися кошовому отаману;

- суд кошового отамана здійснював юрисдикцію на території Запорозжжя. Його вироки були остаточними;

- суд козацької ради — своєрідний верховний суд. Збирався кошовим отаманом для вирішення найбільш резонансних справ. Козацький процес за своєю формою був змагальним.

Висновки. Отже, становлення розшукової діяльності на українських землях за часів козацької доби має свої специфічні особливості, зумовлені складними геополітичними відносинами, психологічними характеристиками та рисами українського менталітету, що проявився в цей визвольний період.

На Запорозькій Січі досить тривалий час використовували норми звичаєвого права. Поряд із цим історичні документи виділяють такі характерні ознаки права: широке застосування смертної кари; досить суворі, переважно тілесні, покарання; дух колективізму; домінуюча роль «публічного права»; усна форма вираження правових норм; консерватизм.

Запорозжці брали участь у розв'язанні майнових конфліктів, розшукових, слідчих і розвідувальних діяч. Слід зауважити, що правоохоронні органи ще не були відокремленими від виконавчої та судової гілок влади, проте було здійснено впевнені кроки в цьому напрямі. Переважно розшукова діяльність була спрямована на боротьбу з крадіжками, грабінництвом і бандитизмом.

Використовуючи попередні надбання, козаки покращили механізми розшукової роботи, яку вже здійснював не тільки потерпілий, але й уповноважені на те посадові особи. Поступово виділяються певні форми та методи їхньої діяльності щодо розкриття злочинів і розшуку злочинців, які надалі будуть предметом нашого наукового пошуку.

Список використаної літератури:

1. Ківалов С.В., Музиченко П.П., Панькова А.І. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Одеса : Юридична література. Т. 1. 674 с.

2. Макаренко О.В. Звичасве право Запорізької Січі. URL: <http://intkonf.org/makarenko-ovzvichaeve-pravo-zaporozkoysichi>.

3. Горбань М.В. Слово й діло. Київ, 1993. 132 с.

4. Апанович О.М. Архів Коша Запорізької Січі. Універсали гетьманські. *Неопалима купина*. 1995. № 2. С. 23–37.

5. Апанович О.М. Запорізьке козацтво після 1775 року. *Неопалима купина*. 1995. № 3–4. С. 52–56.

6. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія : у 6 т. Київ : Українська енциклопедія. Т. 5. 2003. 587 с.

7. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність: Частина 1. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 244 с.

8. Сиза Н.П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини. Київ : Українська видавнича спілка, 2000. 120 с.

9. Грушевський М.С. Історія України–Русі. Київ, 1995. Т. 8. 587 с.

10. Крушинський В.Ю. Історія України (події, факти, дати). 2-е вид. Київ : Зодіак – Еко, 1993. 349 с.

11. Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник. Київ : Атіка, 2005. 674 с.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Климчук Олександр Миколайович – аспірант кафедри конституційного права та теоретико-правових дисциплін Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Klymchuk Oleksandr Mykolaiovych – Postgraduate Student at the Department of Constitutional Law and Theoretical and Legal Disciplines of the Institute of Law and Public Relations of the Open International University for Human Development “Ukraine”

Orlovska27-09@ukr.net

